

ภาคผนวก

1. เรื่องปางของพระพุทธรูปในศิลปะในประเทศไทย

พระพุทธรูปไทยรับแบบอย่างของปางจากพระพุทธรูปอินเดีย เมื่ออินเดียเริ่มทำศิลปะแบบคันธารราฐแล้ว บรรดาอาจารย์ในสกุลช่างต่าง ๆ ได้พยายามค้นหาหลักเกณฑ์ของแบบอย่างศิลปะมาจนถึงสมัยคุปตะ จึงได้ปรากฏมีตำราว่าด้วยแบบของศิลปะเรียกว่า "มานะสารศิลปะศาสตร์" หรือเรียกอีกอย่างว่า "ตำราศิลป์" ตำราเล่มนี้ได้ใช้เป็นตำราสำหรับศิลปินทุกสมัย และในสมัยคุปตะก็ได้ใช้สอนในมหาวิทยาลัยนาลันทา ซึ่งอยู่ในแคว้นพิหารด้วย (1)

ในตำรานั้น ได้แบ่งแบบของพระพุทธรูปเป็น 4 แบบ เรียกตามภาษาสันสกฤตว่า สัมภังคะ, อังคะ, ไตรภังคะ และอิทธิภังคะ

สัมภังคะ คือการจัดท่าของพระพุทธรูปให้ซ้ายขวาเท่ากัน ทั้งแบบนั่งและยืน

อังคะ คือการจัดส่วนบนของพระพุทธรูปให้บิดเอี้ยวไปทางขวาหรือซ้ายเล็กน้อย ส่วนล่างของพระพุทธรูปยังคงเดิม ไม่ได้บิดตามไปด้วย

ไตรภังคะ คือการจัดส่วนบนและส่วนล่างของลำพระองค์ให้บิดไปบนทางตรงกันข้ามตั้งแต่พระบาทถึงพระโสณี

อิทธิภังคะ คือการจัดท่าอังกะให้บิดเอี้ยวมากขึ้น ปล่อยให้ส่วนบนหรือส่วนล่างของลำพระองค์จะบิดซ้ายหรือเอี้ยวหน้าหลังก็ได้ ไม่จำกัด (2)

การจัดทำทั้ง 4 แบบนี้ จะเห็นอย่างครบครันในรูปแบบศิลปะของศาสนาพุทธมหายานและฮินดู

---

(1) จิตร บัวบุตร. สกุลศิลปะในประเทศไทย. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์และปีพิมพ์, หน้า 56.

(2) เรื่องเดียวกัน., หน้า 57.

แต่อย่างไรก็ดี ในศิลปะอินเดียสมัยคันธารราฐก็ปรากฏมีปางต่าง ๆ ดังนี้แล้ว กล่าวคือ มีปางสมาธิ ปางมารวิชัย ปางประทานพร ปางมหาปาฏิหาริย์ ปางบริณีพพาน ปางลีลา (เสด็จลงมาจกดาวดึงส์) ต่อมาก็มีปางทรมานพญาวานร ปางทรมานช้างนาฬาคีรี

ศิลปะในประเทศไทยคงได้รับอิทธิพลเรื่องปางของพระพุทธรูปจากอินเดียด้วย จึงปรากฏว่าในสมัยทวารวดีมีการทำปางแบบต่าง ๆ ดังนี้ (1)

ปางเทศนา ปางสมาธิ ปางมารวิชัย ปางมหาปาฏิหาริย์ ปางบริณีพพาน ปางบรรทม ปางเสด็จลงมาจกดาวดึงส์ ปางประทานอภัย ปางประทานพร ปางโปรดสัตว์

ในศิลปะสมัยศรีวิชัย ก็ทำปางเช่นเดียวกับสมัยทวารวดี แต่เพิ่มปางนาคปรก ในสมัยลพบุรี ยังปรากฏพระพุทธรูปทำปางตามแบบอย่างศิลปะสมัยทวารวดี และศรีวิชัยเช่นกัน

ในสมัยเชียงแสน เริ่มมีปางใหม่ ๆ หลายแบบ เช่น ปางมารวิชัยทั้งแบบขัดสมาธิราบและขัดสมาธิเพชร ปางอุ้มบาตร ปางประดิษฐานรอยพระบาท ปางไถยาส ปางนั่งห้อยพระบาท ปางลีลา ปางเปิดโลก ปางประทับยืน ปางถวายเนตร ในสมัยสุโขทัย ทำปางต่าง ๆ เหมือนสมัยเชียงแสน แต่ปางประทานอภัยมีแบบยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างและข้างเดียว ในสมัยอยุธยาทำปางเพิ่มจากสมัยก่อนคือปางปาเลไลยก์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำเพิ่มจากสมัยก่อน ๆ คือปางขอฝน

มาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้โปรดฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงคัดเลือกพุทธอิริยาบถปางต่าง ๆ สร้างเพิ่มเติมมาให้ครบ 40 ปาง เช่น เพิ่มปางทูกกริรียา ปางรับมรุภายาส ปางลอยถาด ปางทรงรับหญ้าคา ปางจงกรมแก้ว ปางประสาธน์บาตร ปางฉันทสมอ ปางประทานเอหิภิกขุอุปสมบท ปางปลงกรรมฐาน ปางอุ้มบาตร ปางภุตตกิจ ปางพระเกศธาตุ ปางเสด็จลงเรือขนาน ปางนาคาวโลกนี ปางปลงพระชนม์ ปางรับอุทกัฏฐ ปางพระสร่งน้ำ ปางคันธารราฐ ปางแสดงชราธรรม ปางสามแดงโอฬาริกนิมิต ปางรับผลมะม่วง ปางชันพระวักกลี ปางฉันทมรุภายาส ปางสนเข็ม ปางทรงตั้งพระอัครสาวก

---

(1) สมพร อยู่โพธิ์. พระพุทธรูปปางต่าง ๆ. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ. 2514), หน้า 5 - 6.

เป็นต้น (1)

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงคิดแบบอย่างพระพุทธรูปขึ้นมาใหม่ให้มีพุทธลักษณะคล้าย มนุษย์สามัญยิ่งขึ้นคือไม่มีพระเกตุมาลาและหม้อจิวรธรรมดา เรียกว่า พระนรินทร์ราย ในสมัย รัชกาลที่ 5 ได้เลียนแบบศิลปะคันธารราฐทำเป็นพระพุทธรูปปางขอฝนและปัจจุบันได้คิดค้น พระพุทธรูปปางต่าง ๆ เพิ่มอีก รวมทั้งสิ้นมีน้อยกว่า 50 ปาง (2)

พระพุทธรูปของไทยนั้น นอกจากจะทำปางตามแบบอย่าง เดิมแล้วยังจะต้องทำ แบบของพระพุทธรูปให้เป็นไปตามมหาปुरुสลักษณะหรือคัมภีร์มหาปुरुสลักษณะ ดังที่พรรณเอาไว้ใน ปฐมสมโพธิกถา และคัมภีร์ลลิตวิสูตร สำหรับการแต่งกายและการครองผ้าก็ทำตามอย่างวิภุมุ ในสมัยนั้น

มหาปुरुสลักษณะ มี รวมทั้งสิ้น 32 ประการดังนี้ คือ (3)

1. ผ่าพระบาทเสมอกันทั้งสองข้าง มีรูปจักรตรงกลาง ล้อมรอบด้วยรูปมงกุฎ 108 ประการ
2. ส้นพระบาทยาว
3. ส้นพระบาทมีสีแดง
4. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาว เรียวคุดนิ้ววานร
5. ผ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีคุดสาสี
6. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาททั้งห้ายาว เสมอและชิดติดกัน เป็นพืด
7. กระดูกข้อพระบาทลอยเดินเหมือนเท้าข้างแต่พระกาย เบื้องบนตั้งตรง
8. ลากพระขงฆ์ เรียวคุดแข็งเนื้อทราย
9. ยืนปกติพระหัตถ์ทั้งสองเหยียดลงไปถึงพระชานู

---

(1) สมพร อยู่โพธิ์. พระพุทธรูปปางต่าง ๆ. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2514), หน้า 3 - 10.

(2) เรื่องเดียวกัน., หน้า 11 - 12.

(3) หัชรินทร์ สุขประมุขและอื่น ๆ. รูปและสัญลักษณ์แห่งพระศากยพุทธ. (พระนคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2532), หน้า 20 - 21.

10. พระคุษะลับอยู่ในฝัก เหมือนที่ลับแห่งโรคและช้ำง
11. พระฉวีพ่องตั้งทอง
12. พระฉวีละ เอียดไรรอยมลทิน
13. พระโกลมาจั้นชุมละ เส้น
14. เส้นพระโกลมาคาสนิตคจสีตอกอัญชัน
15. ท่อนพระกายตั้งตรงคจท้าวมหาพรหม
16. พระมังสาานที่เจ็ดแห่งไม่มีเส้นได้แก่ หลังพระหัตถ์ และหลังพระบาททั้ง
สองข้างพระอ้งสาทั้งสองข้างและพระศอ
17. พระอุระตั้งแผ่นหน้าอกพญาราชสีห์
18. พระปฤษฎางค์เรียบราวแผ่นกระดาน
19. เหยียดพระกรสองข้างต่อกันยาว เท่ากับความสูงของพระวรกาย
20. พระศอกกลม พระสุรเสียงดังก้อง
21. พระชีวหามีเส้นนารสอาหารถึง 7000 เส้น เพียงอาหารแต่ละปลายก็แผ่
ช้านทั่วพระสรีระ
22. พระหนุกกลมเหมือนคางราชสีห์หรือพระจันทร์วันเพ็ญ
23. พระทนต์บนและล่างข้างละ 20 ซี่
24. พระทนต์เป็นระ เียบยเสมอกัน
25. พระทนต์ชิดสนิทกัน
26. พระเขี้ยวสี่ข้างขาวกว่ำร์ศมีดาวประกายพริก
27. พระชีวหาอ่อนยาวแลกรูบถึงช่วงนาสิก ตวัดถึงพระกรรณ และอาจแผ่ถึง
พระนลาฏ
28. พระสุรเสียงไพเราะคจเสียงนกกการเวก
29. ดวงพระเนตรดำ
30. ดวงพระเนตรพ่องใสตั้งตากลูกโรค
31. มีอุณาโลม (ขนระหว่างพระขนงสองข้าง) เป็นเส้นสีขาวเวียนทักษิณาวฏ
คือ เวียนขวา

32. มีอุษณิยะคือเศียรตอนบนสูงขึ้นไปติดจากสามัญชนหรือกะโหลกศีรษะตอนบน
ลงไปจนขึ้น

นอกจากนั้นยังมีลักษณะเด่น ๆ อีกเช่นมีพระเกตุมาลาประภามณฑลหรือรัศมี
เหนืออุษณิยะ พระขนงยาวสุดหางพระเนตร พระโอยฐ์งามดุดจ๋อแจ่มสรวล เส้นพระเกศาขมวด
กันหอยเวียนขวา เป็นต้น จะเห็นว่าพระพุทธรูปของอินเดียหรือของไทยก็ไม่อาจจะสร้างพระ
พุทธรูปให้ครบตามลักษณะดังกล่าวได้

2. เรื่องของพระพิมพ์

พระพิมพ์เป็นของเก่าแก่ที่มีผู้ทำขึ้นตั้งแต่ต้นพุทธกาลหลังจากพระพุทธรูปเสด็จดับ
ขันธปรินิพพานไม่นานนัก การทำพระพุทธรูปด้วยวิธีกดด้วยแม่พิมพ์และประทับด้วยตราประทับ
พิมพ์ทั้งในอินเดียและจีน และมีทั้งที่ทำจากคติความเชื่อทางพุทธหินยานและมหายาน

การทำพระพิมพ์คงมีเหตุมาจากสังเวชนียสถานของพระพุทธเจ้าทั้ง 4 ตำบล
ในอินเดีย คือ เมืองกบิลพัสดุ์ (ประสูต) พุทธคยา (ตรัสรู้) ป่าอิสิปตมฤคทายวัน พาราณ
สี (ปฐมเทศนา) กุสินารานคร (ปรินิพพาน) ดังนั้นพระพิมพ์จึงเปรียบเสมือนอนุสาวรีย์ของ
สังเวชนียสถาน และเป็นทั้งเครื่องอธิบายลักษณะเฉพาะของพระพิมพ์ที่มีหลากหลายแบบ เชื่
กันว่าการทำพระพิมพ์เป็นกุศโลบายหนึ่งสำหรับผู้ที่ไม่มีฐานะการที่จะหล่อพระด้วยสาริดและแกะ
แม่พิมพ์เป็นพระพุทธรูปคงทำกันไม่ได้ จึงได้นิยมสร้างพระพุทธรูปจากก้อนดิน ด้วยเหตุนี้การทำ
พระพิมพ์จึงนิยมทำกันมากขึ้น

พระพิมพ์ในสมัยโบราณมักจะมีคำจารึกอักษรตัวเล็ก ๆ เป็นคาถาไว้ข้างบนข้าง
ข้างล่างข้าง ซึ่งก็มีทั้งภาษาสันสกฤต และภาษามคธ คาถานั้นเรียกว่า คาถา "เขมมา เหตุ
ปภวา เตส เหตุ ตถาคโต เตส จ โย นิโรจโรจ เอว วาที มหาสมณติ" มีใจความเป็น
ภาษาไทยว่าธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุพระตถาคตทรงแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้นและความดับ
ของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาทีอย่างนี้

ด้วยเหตุนี้พระพิมพ์ จึงมีความสำคัญขึ้นเป็นลำดับคือเป็นเครื่องทักเตือนกลับใจ
มานับถือศาสนาเหมือนมนต์อันศักดิ์สิทธิ์ เหมือนเครื่องรางของขลัง (1)

พระพิมพ์ที่พบในเมืองไทย แบ่งออกเป็นหมวดตามพระราชพงศาวดารสยาม

1. แบบพระปฐม เนื่องจากพระพิมพ์ดังกล่าวพบในบริเวณพระปฐม มักเป็นรูป
มหาปามุหารีย์ของเมืองสาวัตถี รูปเก่าสุดทำขึ้นในราว พ.ศ. 950 - 1250 มีคาถา เขมร
มา จารึกเป็นภาษาบาลี เขียนด้วยตัวอักษรคฤนท์ หรืออักษรขอมโบราณ
2. แบบธำมหลมมลายู พระพิมพ์หมวดนี้เป็นพระพิมพ์ดินดิบเกือบทั้งหมด มีอายุ
ประมาณ พ.ศ. 1450 - 1550 เป็นรูปพระวิษณุศิวฝ่ายมหายาน คาถา เขมรมา จึงเป็น
ภาษาสันสกฤต เขียนด้วยตัวอักษรเทวนาครี ที่ใช้ในอินเดียเหนือ
3. แบบขอม แบบนี้อยู่ในแบบเดียวกับธำมมลายูหรืออาจจะมียุอาหมกว่าก็มี
การแต่งกายและการประดับพระพุทธรูปเหมือนมหายาน
4. แบบสุโขทัย มีอายุราว พ.ศ. 1750 - 1950 มักทำเป็นพระพุทธรูปปาง
ลีลา
5. แบบอยุธยา เป็นพระพุทธรูปแบบใหม่รัตนโกสินทร์ มักทำพระพุทธรูปในท่าต่าง ๆ
และจะประดิษฐานอยู่ใน ชุ่มเรือนแก้ว

ยุคสมัยของพระพิมพ์แบบที่เก่าที่สุดคือพระอยู่คงที่ทำขึ้นจากวัดพระทองซึ่งตั้งอยู่
ทางทิศเหนือของจังหวัดลพบุรี นอกจากนั้นก็ยังมีแบบพระปฐมซึ่งเป็นฝีมือชาวอินเดียสมัยพระเจ้า
คุปตะ (ประมาณปี พ.ศ. 900 - 1200) (2)

---

(1) ยอช เจเดส. ตำนานพระพิมพ์. (พิมพ์: เป็นอนุสรณ์งานงานสถาปนาเกษม ๗๕ ปี ๗๕๖๖
กรุงเทพฯ : 2513), หน้า 1 - 5.

(2) เรื่องเดียวกัน. . หน้า 5 - 6.